

Perecz László

Nemzet és filozófia: a német példa*

Az alábbi tanulmány nem tart számot valamiféle teljességre. Nem a kérdés – egy esszévezeték keretei között nyilvánvalóan amúgy is teljesíthetetlen – részletekbe menő földolgozását célozza: nem lép föl tehát az igényvel, hogy a német „nemzeti filozófia” valamennyi meghatározó megnyilvánulásáról számot adjon, a kiválasztott gondolkodók és szövegek tekintetében sem törekszik teljes körű tartalomelemzésre. Arra próbál meg csupán kísérletet tenni, hogy a német filozófia néhány reprezentatív teljesítményét megidézve, fölvilantsa a „nemzet” és a „filozófia” fogalmának némely fontos találkozásait.

A kísérlet, közelebbről az összehasonlítás igényéből született. Szerzője a „magyar nemzeti filozófia” toposzának földolgozása érdekében, a magyar fejlődés sajátosságainak reflektálását célozva (PERECZ 2002) fordult a német filozófiatörténet felé. A vállalkozás az eszmetörténeti összehasonlításnak azzal a típusával próbálkozik, amelyik nem az általánosítást készíti elő, hanem az egyedi pontosabb megismerését igyekszik szolgálni: nem az összehasonlított példák általánosító elméletbe foglalását tekinti hát feladatának, hanem a saját fejlődés adekvátabb megértését kísérli meg. A történeti összehasonlítás ezen, „paradigmatikusnak”, illetve „ellentételezőnek” nevezhető típusa (HAUPT–KOCKA 1996, 14–16) voltaképp az összehasonlítás redukált formáját valósítja meg: mindössze a vizsgált saját folyamat összehasonlító történeti perspektívába állításával próbálkozik. Annyi csupán a célja, hogy megkísérelje elkerülni a magyar filozófiatörténet valamiféle „etnocentrikus” fölfogását: a reflektálni igyekezzen hát a nemzeti folyamatok értelmezésnek a nemzeti kultúrában gyökerező, öntudatlan

---

* Ez az előadás a magyar „nemzeti filozófia” toposzának történetét monografikusan földolgozó tanulmányom összehasonlító fejezetének egyik részlete. Anyagát – a Stiftung der Weimarer Klassik und Kunstsammlungen ösztöndíját élvezve – a weimari Herzogin Anna Amalia Bibliothekban gyűjtöttem. Összefoglaló gondolatmenetét szabadelőadás formájában korábban, 2004. május 11-én, Weimarban, a Stiftung der Weimarer Klassik und Kunstsammlungen Stipendiatenkolloquiumán is előadtam.

előföltevéseit. Mint minden ilyen vizsgálat, természetesen csak igen korlátozott hatókörű lehet, következtetéseivel szerfelett óvatosan kell bánni tehát.

A német példa kiválasztását a két nemzetfejlődési folyamat analóg jellege teszi lehetővé. A német nemzetfejlődés a közép-kelet-európai nemzetek kialakulása számára, ismeretesen, paradigmaticus utat mutat. A nemzetfejlődés keretét itt nem a nemzetállam, hanem a nemzeti kultúra képezi, középpontjában a nemzeti nyelvvel és a nemzeti irodalommal, nemzeti tudományokkal (MEINECKE 1915, GIESEN–JUNGE 1991, WEHLER 1996, SEEBA 2000). A „kultúrnemzet” a német nemzetfejlődésben „nemzetteremtő” tevékenység eredménye: különböző értelmiségi csoportok nemzeti identitásteremtő törekvése nyomán alakul ki tehát. A kollektív nemzeti identitás társadalmi folyamatokban konstruálódik, a folyamatok aktorai pedig az értelmiségi diskurzusok különféle rituáléit animáló értelmiségi csoportok. A folyamat legfontosabb összetevője – a történeti kultúrszociológia beállításában – a társadalom képét leegyszerűsítő és nyelvileg rögzítő kódok létrehozása: a társadalmi valóság sokfélesége ugyanis ezen kódok – szimbolikus struktúrák – rasztereiben jelenik meg kollektív identitásokra tagolva. A német nemzet identitásalapozó kísérleteinek sora ebben az értelmezési keretben folyamatosan váltakozó kódok egymásutánja: a 18. század végének – a nemzetet afféle láthatatlan publikumnak tekintő – „patrióta” kódját előbb, a 19. század elejének – a nemzetet a kiválasztott entellektüelek teljesítményeként fölfogó – „romantikus” kódja, utóbb a – forradalmár nemzedék – „demokratikus” kódja követi, hogy a végül a birodalomalapítás előtt kialakuljon a – nemzetállamot immár megteremteni képes – „reálpolitikai” kód. Minden szakasz az egyes értelmiségi nemzedékek – mindenkori közönségük nyilvánossága előtt folytatott – nemzeti identitásteremtő diskurzusának eredményeként jön létre. Az egymást követő nemzedékek gondolkodói és írói mindenkori műveiket létrehozva ebben az értelemben „nemzetteremtő” tevékenységet folytatnak (GIESEN 1993).

Vázlatunk ennek az összetett, többszakaszos folyamatnak néhány meghatározó szereplőjét vizsgálja meg: a modern német filozófiai gondolkodás egypár jelentős alakját emeli ki. Munkásságuknak, közelebbről, azokat a szövegeit állítja előtérbe, amelyek összefüggésbe hozzák egymással a nemzet és a filozófia fogalmát. A 17. század végétől indulva és a 20. század közepéig eljutva, hét gondolkodó néhány szövegét villantja föl: Leibnizét, Kantét, Herderét, Fichtét, Wundtét, Glocknerét és Heideggerét.

Leibniz, Kant

A 17. század legjelentősebb német udvari filozófusaként Leibniz, nyilvánvalóan, a modern nemzet fogalmának kialakulása előtti gondolkodó. A legkülönbözőbb tudományterületeken, illetve a politikában-diplomáciában

kifejtett munkásságával nem a német „nemzeti kultúra” alakja: sikereit az európai tudományos elit tagjaként éri el. Érdemi műveit elsősorban latinul és franciául teszi közzé, németül csak rövidebb – elsősorban politikai tárgyú – írásait fogalmazza. Ezekben világosan számot vet a német államok elmaradottságával, és részletes reformjavaslatokat dolgoz ki. Németnyelvű munkái sorában fontos szerepe van két írásának, az „Ermahnung an die Deutschen, ihren Verstand und ihre Sprache besser zu üben, samt beigefügtem Vorschlag einer deutschgesinnten Gesellschaft” (1682), illetve az „Unvorgreifliche Gedanken, betreffend die Ausübung und Verbesserung der deutschen Sprache” (1697) című vitairatnak. Mindkettő patrióta érzületből született írás: a korabeli nyelvi társaságok hagyományához kapcsolódó nemzetpedagógiai nézeteket fogalmaz meg. A német államok elmaradottságának fölszámolása érdekében intézményes és nyelvi reformokra van szükség, javasolják az írások: a tudományokat közelebb kell vinni a gyakorlathoz, a német népnyelvnek pedig – tudatos fejlesztés nyomán – föl kell váltania a tudományosság latin nyelvét. Javaslatok hangsúlyozottan nem az irodalmi-költői nyelvre vonatkoznak: valamennyi gyakorlati ismeretet és tudományterületet átfogó német prózát sürgetnek – ezzel, úgymond, lehetővé válnék a korabeli ismeretek anyanyelvi elsajátítása. Az „Ermahnung” ennek érdekében akadémia föllállítását javasolja, lexikonkészítési feladattal: tervezete szerint egy köznyelvi szótárra, egy, a szakmai nyelvek szókincsét összefoglaló szótárra, és egy nyelvjárási-nyelvtörténeti szótárra volna szükség. Az „Unvorgreifliche Gedanken” a nyelvi elmaradottságot számba véve különösen az absztrakt ismeretek szintjén találja fejletlennek a német nyelvet: elsősorban a filozófiában – a logikában és a metafizikában – tehát. Az elmaradottság rögzítésével párhuzamosan azonban a gondolatmenet a német nyelvet a valóság kifejezésének alkalmas nyelveként méltatja. A német nyelv eszerint a „gondolatok olyan próbaköve”, „amelyet mások nem ismernek” (LEIBNIZ 1983, 9): összességében tehát a német nyelv a filozófia művelésére valamennyi európai nyelv közül úgymond a legalkalmasabb.

Leibniz, ismeretesen, maga nem valósítja meg saját programját: először Thomasius kísérletezik a német nyelvű filozófiával – nyilvános előadást tart német nyelven, illetve kétkötetes, német nyelvű észtant publikál –, a filozófia német nyelvének megteremtése azonban valójában a Leibniz-tanítvány Wolff nevéhez fűződik, hogy aztán a német nyelvű spekulatív filozofálás első igazi csúcsát Kant bölcséletében érje el.

Kant filozófiája ugyanakkor, figyelemre méltó, még teljesen érintetlen marad a modern nemzetfelfogástól és a politikai nacionalizmustól (GELLNER, 1983, 130–134). Kései történetfilozófiai írásai – az „Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht” (1784), a „Mutmasslicher Anfang der Menschengeschichte” (1786) és a „Zum ewigen Frieden” (1795) – egyaránt világpolgárság közös meggyőzéséből indul-

nak ki. Ezek az írások az emberiség múltbeli történelmét nem egymástól elkülönülő nemzetek történeteként, jövőbeni előrehaladását pedig szintén nem valamiféle nemzetállami keretek között lezajló folyamatként ábrázolják. Történetfilozófiai elméletük középpontjában nem valamely nemzetállammal azonosuló állampolgár, hanem az emberiség egészének előrehaladásában érdekelt világpolgár áll. A történetfilozófiai tételezés kulcskategóriája az európai államok alkotmányos köztársasági státusza: ezeknek, a szabadság, a közös törvényhozás alá rendeltség és a törvény előtti egyenlőség elvével egyszerre jellemzett köztársaságoknak a föderációján fog alapulni a „világpolgári jogként” tételezett nemzetközi jog (KLEINGELD 1995, 169–217). A világpolgárság, a republikanizmus és a nemzetközi jog fogalmi hálójában kifejtett kanti történetfilozófia perspektívájából nincs helye a nemzetállami szempontnak: a végcélként megfogalmazott „világpolgári jog” nem egyetlen államban, akár nem is egyetlen földrészen, hanem mindinkább az egész világban otthonos polgár joga lesz.

Külön érdekes ebből a szempontból, hogy Kant egyáltalán milyen ritkán használja a nemzet fogalmát, amennyiben azonban mégis, akkor mennyire nem a modern politikai nemzetet érti rajta. Antropológiai tárgyú előadásai alapján keletkezett kései művében, az „Anthropologie in pragmatischer Hinsicht”-ben adott nép- és nemzetmeghatározása teljesen egyértelműen a koraujkori fogalomhasználatát követi. A „nép (populus) szava alatt”, olvasuk itt, „az ember az egy vidéken egyesült embertömeget érti, amennyiben az egészet képez. Ugyanazt a tömeget vagy akár annak egy részét, akiket úgy ismernek, mint akik közös származás által egy polgári egésszé egyesültek, nemzetnek nevezik (gens)” (KANT 1991, 658.). Ezek a „populus” és a „gens” fogalmára épülő meghatározások a koraujkorig érvényesülő hagyományt követik. A nemzetnek ebben a hagyományban nem előfeltétele a közös kormányzás alatti egyesülés: a „nemzetek” fogalma itt egyszerűen valamiféle, erkölcsök és szokások, nyelv és karakter által elkülönült népek fogalmával azonosul (DIERSE–RATH 1984, 408). Kant ráadásul semmit sem vesz észre a német nemzeti érzés korabeli megerősödéséből. Az észreflexió felé nyitott antropológiájának inkább a tapasztalati megismerés eredményeit összefoglaló karakterológiai részében, a német nemzetkaraktert jellemezve, a németeket ezért úgy írja le, mint akik, úgymond, érintetlenek a „nemzeti büszkeségtől”, hazájukhoz „nem ragaszkodnak” különösebben, inkább afféle „kozmpoliták” (KANT 1991, 669).

Herder, Fichte

Herdert a modern nemzet fogalmának egyik kialakítójaként, a modern nacionalizmus ideológiájának egyik megalapozójaként szokás számon tartani. A nemzeteket történelmi fejlődés középpontjába állító történetfilozófiai

műveivel – az „Auch eine Philosophie der Geschichte zur Bildung der Menschheit”-tel (1774), illetve az „Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit”-tel (1784) – valóban az „ellenfelvilágosodás” képviselőjének (BERLIN 2001, 10–13) mutatkozik. Történelemelméletét azonban, összességében, egyáltalán nem lehet valamiféle „nemzeti filozófiaként” fölfogni.

Nagyszabású, egy összefoglaló egyetemes világtörténet tervét megalapozó koncepciója, ismeretesen, kettős vitában alakul ki. Egyfelől, a historiográfia módszertana szempontjából, a pusztán adatgyűjtésre szorító történelemábrázolással szemben, a történelmi eseményeket univerzális kapcsolatba állító történelemfelfogást képvisel: a történelmi anyag általánosítását, a történelmi folyamatok összefüggésének lehetőségét megteremtő teóriát dolgoz ki. Másfelől, a történelem menetének értékelését illetően, a felvilágosodás korabeli történetfilozófiáinak mind „szkeptikus”, mind „optimista” változatával szemben, a történelmi haladást reflektáló, a különböző történelmi egységek különösségével számot vető elméletet teremt meg. Történetfilozófiájának jelentőségét így az adja, hogy az egyszerre ad számot az emberi művelődéstörténet egyetemességéről és a történelmi formák individualitásáról. Ez az elmélet tehát egyszerre képes megőrizni a történelmi folyamatok egyediségének szemléletét, és egyszerre képes fönntartani a történelemmagyarázat egyetemességének perspektíváját. Könnyen belátható, hogy mindkét törekvés elősegíti a nemzet fogalmának előtérbe kerülését. A történelmi anyag rendezésének analitikus segédeszköze tehát – az emberiség történetének az emberi életkorok analógiájával történő magyarázata mellett – a nemzet fogalma lesz: a világtörténelem folyamatai a nemzetek történetébe sorolva válnak kezelhetővé. A nemzet ebben az értelemben a történelem szubjektuma, illetve a történetírás objektuma (SIMANOWSKI 1998). A történelmi haladás reflektált fölfogása – általános alapelvekből való levezethetlenségének meggyőződése illetve az egyes történelmi formákban való bizonyításának törekvése – pedig hasonlóképpen a nemzet fogalmához vezet: ha a történelem történetisége az individualításban mutatkozik meg, a történelmi folyamatok elsőszámú hordozóivá a nemzetek válnak (MAURER 1987, FISCHER 1995. 183–229.). Ebből a szempontból a nemzet lesz a *par excellence* történelmi individuum: „minden nemzet önmagában hordozza boldogságát, ahogy minden a golyó a súlypontját” (HERDER 1891, 509).

Ebben az értelemben Herder valóban egyike a modern nemzet fölfedezőinek és a nemzeti ideológia megalapozóinak (ERGANG 1966), a filozófiáját magát azonban semmiképp sem lehet „nacionalistának” minősíteni: egy „univerzális partikularizmus” (SIMANOWSKI 1998, 61.) álláspontja olvasható ki inkább belőle. „Expresszionista” – az emberi alkotásokat szükségképp az individuum, illetve csoport személyiségének kifejezéseként fölfogó – elméletében (BERLIN 2000, 176–177), ahogy minden kulturális alkotás, minden filozófia is nyilvánvalóan a sajátlagos nemzeti kultúra összetevője:

a „népléleknek”, ennek a nemzet alapját képező, misztikus totalitásnak a megnyilvánulása. Maga az ezt a belátást megfogalmazó herderi történetfilozófia azonban nem képez valamiféle sajátképpen „nemzeti filozófiát”: a történelem értelmét és célját a humanitás fogalmában összegző koncepciója az egyes „nemzeti filozófiák” számára afféle metaelméletként szolgál.

Fichtének a német nemzethez intézett beszédei, ismeretesen, szoros kapcsolatba állítják egymással a nemzet és a filozófia fogalmát. A „Reden an die deutsche Nation” (1808) szempontunkból kiemelkedő fontosságú mű: a német nacionalizmus diskurzusalapító szövege (MEINECKE 1915, 91–123, FISCHER 2000). Igen bonyolult struktúrájú, indázó gondolatmenetű, egyszerre teoretikusan mélyen átgondolt és emocionálisan hevesen átfűtött munka. Keletkezési körülményeinek – elsősorban a francia megszállók cenzúrájának – a rá gyakorolt hatásaitól (LAUTH 1992), megformáltságának retorikájától (OESTERREICH 1990), illetve a gondolati alapját képező idealista rendszerfilozófia részleteitől (JANKE 1993, 162–172) most eltekintve, szerkezetét legfontosabb témáinak egymásutánját követve lehet fölvezetni. Kiinduló tétele egy új korszak meghirdetése: az emberiségnek eszerint – korábbi történetfilozófiai előadásorozatának tételezését követve – az önzés korszakából az önállóság korszakába kell visszatérnie. A tételt az a meggyőződés egészíti ki, hogy a haladás e művének végrehajtására épp a német-ség hivatott. Mindehhez azonban – a német nemzetet tudatossá tevő és szerepére fölvezető – nemzetnevelés szükséges, ami viszont az állam vezetésének átalakítását illetve a filozófusok és a költők súlyának növekedését feltételezi. A német nemzet küldetésének megfogalmazása, illetve a filozófusok nemzetnevelői tevékenységének kifejtése közel hozza a „Reden” szerzőjét egy sajátlagos „nemzeti filozófia” gondolatához.

A német nemzet küldetését kiválasztottsága alapozza meg. A gondolatmenet a németséget történetfilozófiai – illetve egyenesen metafizikai – alapon állítja szembe valamennyi más nemzettel. A kiindulópont nyelvbölcseleti: a németséget a német nyelv „ősnyelv” volta teszi úgymond „ősnéppé”. Míg a német nyelv eredeti és egyedülálló, addig más, a latint, és vele annak halott fogalmi apparátusát átvett – épp ezért átfogóan „neoromantikusnak” vagy „neolatinnak” nevezett – népek nyelve élettelen és fejlődésképtelen: e népek nem képesek tehát a nyelvük élő-alkotó továbbfejlesztésére. A német nép és valamennyi más nép nyelvének szembeállítása a németség és a tőle eltérő népek nemzetkarakterológiai szembeállítását alapozza meg. A mű – a nyelvet nem megismerépszichológiai kategóriákban leírható jelenségnek, hanem történeti-közösségi képződménynek tekintve – a nyelv különbségeit a mentalitás és a gondolkodásmód különbségeivel kapcsolja össze: végső soron a nemzetkarakter különbségeibe vezet át. A németeket jellemző nemzetkarakterológiai vonások – a „derekasság”, a „kedély”, a „komolyság”, a „meggyőződéshez való hűség” – szemben állnak a többi,

„neoromantikus” nép nemzetkarakterológiai vonásaival: következetesen értékesebbnek minősülnek azoknál. A beállítás tökéletesen adekvát a történetfilozófiai tételezéssel: a történelmi fejlődés főáramát megvalósító német hivatás gondolatával. A német nép azért lehet a „ősnép”, és azért válhat történelmi küldetés hordozójává, mert a benne megnyilvánuló „némentség” empirikus tényből metafizikai alapelvvé emelkedik: ebben az értelemben „minden nép többé-kevésbé német, de a németek a »legnémetebbek«” (SCHNEIDERS 1996, 234).

A „nemzetnevelésnek” a „Reden”-ben megfogalmazott programja a némentség – ezzel pedig általában az emberiség – átalakításának nagyszabású víziója. Végző soron nem kevesebbet céloz, minthogy az akarat szabadságát megsemmisítve alávesse az embert az egyetemes törvénynek, így a történelemből kiküszöbölve a véletlent, szükségszerűséggé változtassa a világfolyamatot (HERMANN 1996, 216–218). A program alapját pedig magának a néphez beszédek intező gondolkodónak a filozófiája nyújtja. Fichte a német eszmetörténet folyamatában helyezi el önmagát: saját bölcséletét a Luthertől Leibnizen keresztül Kantig megkonstruált gondolkodásfejlődési sor legitim örököseként és végző beteljesítőjeként ábrázolja. A német nép valódi filozófiája tehát nem valamiféle szerves, a nemzetkarakterből kifejlődött gondolatrendszer: éppen az ő maga megfogalmazta idealizmus kell legyen. A „Reden” meggyőződése szerint tehát nem ennek a „nemzeti filozófiának” kell igazodnia a német néphez. Ellenkezőleg: a német nép kell, hogy megfeleljen ennek a filozófiának – a fichtei idealizmusnak. A nemzetnek, úgymond, „tükröt tart a megvilágosult filozófia, amelyben a nemzet tiszta fogalommal fölismeri azt, amivé eddig világos tudat nélkül a természet tette”, ez pedig arra ösztönzi, hogy „tökéletesen és egészen azzá tegye magát, amivé lennie kell” (FICHTE 1997, 660.).

Wundt

Az első világháború, ismeretesen, a német nacionalizmus erős föllángolását – és ezzel a német nemzeti eszme teoretikus reflexiójának figyelemre méltó megélénkülését – hozza magával. A háború jelenségének szellemi-ideológiai földolgozása azonnal hatalmas irodalmi anyagot terem: rögtön a háború első hónapjaiban, jellemző módon, azonnal százas nagyságrendben mérhető számú kiadvány és brosúra születik a tárgyban. Az értelmezések általános meggyőződése, hogy a háború a nemzet megújulását és a filozófiai reflexió megerősödését fogja eredményezni. A háború, a nemzet és a filozófia fogalma ilyenformán közvetlen kapcsolatba kerül egymással: a háború jelensége ösztönzést ad tehát hozzá, hogy a nemzetet és a filozófiát közvetlenül egymásra vonatkoztató értelmezések szülessenek. Ezeknek a – mind a publicisztikus megnyilvánulások aktuálpolitikai reflexióit, mind az ideoló-

giai értelmezések közvetlen nemzetkarakterológiai tipológiáit meghaladó, a filozófiai értelmezés igényével föllépő – munkáknak az egyik leghatásosabbja Wilhelm Wundt esszéje, a „Die Nationen und ihre Philosophie” (1915).

A tanulmány, úgy tűnik, a pozitivistaként számon tartott gondolkodó szellemtörténeti kísérlete: a „háború filozófiájának” irányzatához közvetlenül kapcsolódó gondolatmenetét egy szellemtörténeti ihletésű történetfilozófiai tipológiába foglalt filozófiatörténeti áttekintés keretében fejti ki. A „háború filozófiájának” általános meggyőződését követő előföltevése szerint a háború csak felszínre hozza, és láthatóvá teszi a nemzetek között egyébként meglévő különbségeket és feszítő ellentéteket. Ahogy bevezető mondataiban – egyén és közösség, individuálpaszichológia és „néplélektan” között közvetlen analógiát tételezve – fejtegeti, a háború afféle, a karakter megnyilvánulásait egyértelműbbé tévő katalizátor: az egyének karaktere is nyíltabban és őszintébben jut kifejezésre, a népek karaktere is világosabban és határozottabban manifesztálódik benne. A fegyverek harca tehát csupán fölerősíti és nyilvánvalóvá teszi a szellemek csendes, ám nem kevésbé elkeseredett harcát: az egyes nemzetek karaktere közötti küzdelmet. A nemzeti sajátosságok szempontjából, szól a gondolatmenet, a szellemi élet minden területének jelentősége van, igaz, eltérő mértékben. A nemzeti sajátosságokat a szaktudományokban még elfedi az intenzív nemzetközi tudományos érintkezés, a költészet azonban már határozottabban megmutatja őket, hogy végül a filozófia egészen egyértelműen kifejezést adjon nekik. A filozófia ebben a beállításban a nemzetkarakter *par excellence* kifejezője. Miközben, úgymond, „korának tudományos tudatából világnézetet alkot”, „öntudatra emeli a néplélekben mozgó ösztönzőket”, ennek folytán pedig a „nemzeti kultúra szellemi értékeinek összképét” képes nyújtani (WUNDT 1918, 4). A reprezentatív – a maguk korában széles ismertségre szert tevő és nemzetük filozófiájának későbbi alakulására számottevő hatást gyakorló – filozófiák ilyenformán saját nemzetük hű tükrei: a nemzeti jellem pontos rajzát lehet kiolvasni belőlük.

Az ábrázolás keretét szellemtörténetileg formált történetfilozófiai fejlődésrajz teremti meg. E fejlődésrajzban az egyes „nemzeti filozófiák” az újkori szellem fejlődésének egymást követő állomásaiként foghatók fel: az újkor kezdetén, az új világnézet kialakulásával a szellem előbb az olasz reneszánszban nyer kifejeződést, majd egymást követve, a francia és az angol filozófiában jut szóhoz, hogy végül a német idealizmusban teljesebben ki. Dantétól, Brunótól, Thelesiustól és Galileitől indulva tehát előbb Descartes-nál áll meg, utóbb Hobbes-hoz, Locke-hoz, Berkeley-hez, Hume-hoz jut, hogy végül Leibnizhez, Kanthoz, Fichtéhez, Hegelhez, Schopenhauerhez és Nietzschehez érkezen el. Az újkori filozófia Európa „kultúrnépei” körében végbement fejlődése tehát az egyes nemzetek váltakozó „filozófiai uralmá-

val” írható le (WUNDT 1918, 12). A szellemtörténeti alapú fejlődésvonalnak némiképp ellentmondva, az egyes fejezetek a különböző nemzeti filozófiák átfogó rajzává kerekednek: így jut szóhoz a francia fejlődésben Rousseau-tól Comte-on át Bergsonig, az angol fejlődésben pedig Bentham-tól J. S. Millen át Spencerig számos más gondolkodó is, akiknek bölcselete úgy mond mind saját nemzetük jellemének kifejeződéseként fogható föl.

A „nemzeti filozófiák” tipológiájának kialakítása során a hangsúly a német idealizmusnak és valamennyi más nemzet filozófiájának a szembeállítására kerül. A francia racionalizmus és az angol empirizmus leírásában egyaránt a német bölcsélet idealizmusával való ellentét lesz a meghatározó. A beállításban a francia filozófia a francia jellem szkepticizmusának és dogmatizmusának ellentétét és összekapcsolódását bizonyítja, az angol filozófia utilitarizmusa pedig az angol jellem magasabb eszményektől való elszigeteltségét és a „jóléti morálra” való hangoltságát árulja el. A francia filozófia tehát, egyfelől, a szkepticizmusnak és a dogmatizmusnak a látszólagos ellentétében és valóságos összefüggésében vergődik: Descartes-tól kezdve valamennyi képviselőjének a gondolkodását ez az ellentét és ez az összefüggés határozza meg. Ez áll a francia jellem minden megnyilvánulása mögött is: ez mutatkozik meg a mindennapi érintkezés iróniájában, a vallás szélsőségesen szkeptikus és makacsul dogmatikus fölfogásának kettősségében. A francia néplélek morális fölfogása nyers egoizmuson alapul, amely megnevesített formájában azonban időnként energikus altruizmusba képes váltani. Az egoizmus mindazonáltal csupán az élet érzéki megvédelmezéséhez elegendő: a francia jellemből és a francia filozófiából az élet szellemi megvédelmezésének eszközei hiányoznak tehát. Az angol filozófia pedig, másfelől, határozottan kizárja vizsgálódási köréből a vallási problémákat, azaz szigorúan az érzéki valóságra redukált világszemléletet teremt: ismeretelméleti érdeklődése így tapasztalatfilozófiát, morálfilozófiai beállítottsággal pedig „jóléti morált” eredményez. Az ismeretelméletben a megismerés érzéki adatain és azok tudatunkhoz való kapcsolódásán kívül minden másról elvonatkoztat, a megismerés problémáját ilyenformán erről az oldalról alaposan képes megvilágítani, a morálfilozófiában pedig, hasonlóképpen, pontos rajzát tudja adni az empirikus erkölcsi viszonyoknak. Minthogy azonban vizsgálódásai korlátozottságra épülnek, maguk is szükségképp korlátozottak maradnak. Mindennek következtében a puritán hagyományon alapuló altruisztikus utilitarizmus az angol bölcséletben végül egoisztikus utilitarizmussá süllyed.

A francia filozófia egoizmusával és az angol filozófia utilitarizmusával szemben egyedül a német filozófia képes eljutni az idealizmusig. Idealizmusa szoros összefüggésben áll azzal, hogy érdeklődésének középpontjában fejlődésének kezdetétől fogva vallási és metafizikai problémák állnak. A német idealizmus lényege, szól a gondolatmenet következtetése, az indivi-

dualizmus legyőzésében áll: hogy az egyes mindig szükségszerűen kapcsolatban áll az egészszel, hogy aláveti magát az általános emberi ideálokat megvalósító államnak. A német nép háborús hősiessége úgymond a bizonyíték rá: a „német néplélekben” ez az idealizmus – az „egyes személyiség érvényesítése” helyett az „egésznek való odaadás” – „előbb, mint valaha” (WUNDT 1918, 123).

Az esszé tematikusan kapcsolódik ugyan a nagyszabású társadalomlélektani vállalkozáshoz, az összesen tíz kötetre terjedő „Völkerpsychologie”-hoz, gondolati beállítottságát tekintve viszont kifejezetten ellentétesnek látszik vele. A „Nationen und ihre Philosophie” is, a „Völkerpsychologie” is közvetlen kapcsolatot tételez a nemzetek-népek illetve az egyes szellemi objektívációk között: az előbbi a filozófiát ábrázolja a nemzetkarakter kifejeződéseként, az utóbbi a nyelvtől a mítoszon és a valláson át a művészetig és a jogig valamennyi szellemi területet a néplélek (WUNDT 1900, 7–13) megnyilvánulásának tekint. Míg azonban, érdekes megfigyelni, a „Völkerpsychologie”-t az érdekli, ami összeköt, a „Nationen und ihre Philosophie” viszont éppen arra kíváncsi, ami elválaszt. Az előbbi tehát, a pozitivistá tudományosság dokumentumaként, nem tesz különbséget az egyes „néplekek” között: a sajátlagos eltérések helyett éppen az egyes népek közös szellemi teljesítményét teszi vizsgálat tárgyává. Az utóbbi viszont, szellemtörténeti irányú ideológiai munkaként, ellenkezőleg, éppen az egyes nemzetek egymástól eltérő karakterének tipológiáját igyekszik megrajzolni, ezért filozófiájának egymással ellentétes vonásaihoz jut el. Ebben az értelemben a „Nationen und ihre Philosophie”, lehet mondani, a wundti életmű egészének kivételes darabjai közé tartozik: inkább a filozófuspszichológus háborús irodalmi termésének (ARNOLD 1980. 23–26) megnyilvánulásaként fogható föl tehát.

Glockner, Heidegger

A nemzet és a filozófia közvetlen összekapcsolásának egyértelmű példával a nemzetiszocialista ideológia befolyása alatt megszülető bölcseleti kísérletek szolgálnak. Közülük talán Hermann Glockner „nemzeti filozófiáját” a legtanulságosabb szemügyre vennünk. Glockner, tudvalévően, a neohegelianizmus elkötelezettjeként indul, túlnyomórészt filozófiatörténeti jellegű munkásságának leggyakoribb tárgya Hegel. Szerkesztője Hegel összegyűjtött művei két háború közötti jubileumi kiadásának, szerzője a négykötetes Hegel-lexikonnak és egy kétkötetes Hegel-életrajznak. A nemzetiszocialista hatalomátvétel után a berendezkedő rendszer elkötelezettje lesz: – elsősorban Hegel filozófiájának a nemzetiszocialista ideológia keretei közé illesztésén igyekezve (LESKE 1990, 160–165) – tevőleges szerepet vállal annak eszmei megalapozásában. Filozófiatörténeti tanulmányai mel-

lett a korszakban önálló bölcséleti álláspont kialakítását célul tűző munkákat is publikál, ezekben egy sajátképpen német jellegű, *par excellence* „nemzeti filozófia” képét rajzolja meg, és programját körvonalazza (HINZ 2000).

A „Vom Wesen der deutschen Philosophie” (1941) című esszégyűjteményét nyilvánvalóan azzal a szándékkal teszi közzé, hogy a német filozófia kortársi törekvéseit az aktuális politikai elvárásokhoz próbálja igazítani. A közvetlen ideológiai feladatot a gyűjtemény darabjai történetfilozófiai fogalmi keretbe foglalt filozófiatörténeti anyag fölvonultatásával hajtják végre. A munka végső célját – hogy elősegítse a német filozófia „megkülönböztető lényegének” határozottabb képviselőjét – e „megkülönböztető lényeg” meghatározásának kísérlete készíti elő. A kiinduló meggondolás a „világnézet” és a „filozófia” fogalmának megkülönböztetése és összekapcsolása: noha, úgymond, a „világnézet” eredetibb és átfogóbb, a „filozófia” az emberi szellem magasabb teljesítményét kifejező fogalom, a „világnézeti tartásnak” és a „filozófiai ismeretnek” szükségszerűen össze kell kapcsolódnia. A „német filozófia” alapja a „germán világnézet”: a filozófia németiségének határozottabb képviselője érdekében éppen ezt a germán világnézetet kell tudatosítania.

A „német filozófia” nemzeti lényegének Glockner-féle meghatározásában a német bölcséleti hagyomány rasszista áthangszerelésének és az uralkodó ideológiába történő beépítésének kísérlete tükröződik.

A „német filozófia” sajátosságát – kívülről tekintve – úgymond három megkülönböztető jegy adja: hogy a népből származik, és a néppel kapcsolódik össze; hogy a tanuláson alapul; illetve hogy kritika és önkritika jellemzi. A német filozófusok tehát, egyrészt, jellemzően népi származásúak: a nép szelleme nyilvánul meg hát bennük. A német filozófia ilyenformán nem a képzetek kicsiny körének birtoka: a népben szunnyadó erők kifejeződése és tudatosítása. A filozófia itt a nemzet ügye ezért: a filozófusok a népből jönnek, és a néphez fordulnak. A filozófiai szükséglet és tehetség a német nép vérében van hát: ez eredményezi a filozófia figyelemre méltó popularitását. A német filozófia, másrészt, népi kötöttségéből következően tipikusan a tanulás és a tanítás filozófiája: a német filozófusok tanulva emelkednek ki a népből, és tanítva fordulnak vissza hozzá. A filozófia művelésének ez a német nemzeti sajátossága műfaji jellegzetességekben is megmutatkozik: míg a francia és angol filozófia felsőbb osztályokhoz szóló termékei irodalmi ízléstől formált műfajokban – esszéekben, aforizmákban, dialógusokban – nyilvánulnak meg, addig a német filozófia túlnyomórészt a néphez szóló, iskolamesteri körülményességgel fogalmazott, részletesen magyarázott és alaposan lábjegyzetelt értekezésekben ölt formát. A német filozófia, harmadrészt, a kritika és az önkritika filozófiája. A német kritika nem az „értelem szegénységéből” és nem valamely „individuum különösségének” érvényesítéséből származik: az „ész teljességének” megnyilvánulása. Alapja a

„német ember” „karaktersajátossága”: hogy mindig fölismeri a dolgok másik oldalát is, és hajlamos tekintetbe venni a másik lehetőség jogát is. Mindez azonban nem elbizonytalanítja és elgyöngíti: éppen az ellentéteket meghaladó, jelentős szintetikus teljesítmények létrehozására ösztönzi.

A „német filozófia” megkülönböztető jellegzetessége, a „német szellem” „belső szerkezetének” vizsgálata nyomán, hasonlóképpen három jegyben ragadható meg: hogy a német filozófia, úgymond, a „német néplélek” feszültségein, a „német lelkület” bensőségességén és a „német akarat” feltétlenségén alapul. A német filozófia tehát egyrészt a „német néplélek” belső feszültségeit fejezi ki: egyszerre nyilvánul meg benne a németiség „paraszti lelke” és „katonalelke”. A földhöz tapadó, a természet titkait fürkésző „paraszti lélek” a nehézségét és a mélységét, a magasba szárnyaló, életmegvető „katonalelek” pedig az idealizmusát és a transzcendenciáját magyarázza a német bölcséletnek. A német filozófia másrészt a „német lelkület” bensőségességét tükrözi vissza. Míg a déliek a világra nyitottan élnek, addig az északiak saját énjükbe vannak zárva: szükségképp csupán személyiségük belvilágában érzik otthon magukat. Ez a koncentrációnak kedvező, könnyelműsége nemigen hajló kedély teremti meg bölcséletüknek az individualitást és a közösségiséget egyszerre érvényesítő jellegét. A német filozófiát harmadrészt a „német akarat” feltétlensége határozza meg. A „német akaratnak” ez a föltétlen követése magyarázza a német bölcsélet abszolút voltát, absztrakció nélküli idealizmusát, a személyiség kikapcsolása nélküli objektivitását, eredeti jellegét.

A német filozófia sajátosságát Glockner beállításában végső soron a német nép közvetítő szerepe magyarázza. A racionalitás alapján cselekvő Nyugat és az irracionálitástól vezérelt szláv Kelet között a németiség a szellem mindkét összetevőjét érvényre juttatja: az ész racionális és a kedély irracionális hatalmát egyaránt hagyja megszólalni. „Nekünk németeknek az a sorsunk, hogy egyszerre legyünk racionális szelleműek és irracionálitástól mozgatottak” (GLOCKNER 1941, 34). A német filozófia öröksége és feladata ilyenformán megmutatni: az élet gyökerét mennyire a racionálisnak és az irracionálisnak ez a szerves kapcsolata képezi.

Heidegger gondolkodása nyilvánvalóan szélesebb horizontot fog át és egyetemesebb összefüggésekre irányul, semmint hogy egyszerűen, aggályok nélkül bele lehetne erőltetni valamiféle „német nemzeti filozófia” kategóriájába. Mindazonáltal a Nyugat története alapvetően új rendjének megalapozására irányuló törekvései nem maradnak érintetlenek a „német lét” sajátos küldetésének gondolatától. Az összefüggés földérítését több tényező is nehezíti: hogy a német küldetés gondolatát Heidegger egyrészt nemzetiszocialista szerepvállalásával összefüggésben fogalmazza meg, másrészt Hölderlin költészetének értelmezése keretében fejt ki, és harmadrészt a görög gondolkodással való összetett párhuzam megrajzolása során dinamizálja. A

nemzetiszocialista szerepvállalás tehát, egyrészt, nem az egyszerre antibolsevista és antiliberalis gondolkodó valamiféle alkalmi eltévelyedése: mély összefüggésben áll legsajátabb gondolati törekvéseivel. A gondolkodó határozott párhuzamot lát saját gondolkodásának feladata és a nemzetiszocializmus feladata között: meggyőződése szerint mindkettő Európa új rendjének kezdetévé kell váljon (THOMÄ 2003). A Hölderlin-értelmezés másrészt szoros összefüggésbe állítja egymással Hölderlin költészetét és a sajátos német küldetés gondolatát. Hölderlin – és csakis Hölderlin – német költészete rendelkezik eszerint azzal az erővel, hogy ennek az alapvetően új európai rendnek a megalapítójává legyen. A görög és a német gondolkodás párhuzama, harmadrészt, a nyugati gondolkodás eredetmeghatározásának két típusát ismeri föl a két gondolkodásban. Csak ez két gondolkodás, a görög és a német képes úgymond rá, hogy a Nyugat történetét meghatározza: a feladat éppen az, hogy az antik görög gondolkodástól meghatározott Európát a német gondolkodás által határozzuk újra (TRAWNY 2004, 85–169, 191–222). A három meggyőződés közül azonban, ismeretesen, csupán a harmadik marad a heideggeri gondolkodás állandó összetevője: a gondolkodó a háború után náci szerepvállalását szigorú hallgatással övezi, Hölderlin-értelmezését pedig átalakítja: eredetileg határozott történeti és politikai-nemzeti konnotációitól eloldva, a „költői lakozás” időtlenített képében fogalmazza újra (HEIDEGGER 1981).

A harmincas évek derekának freiburgi Hölderlin-előadásaiban körvonalazódó gondolatok tehát valóban fölfoghatók egyfajta „német nemzeti filozófia” meghirdetéseként. Hölderlin himnuszainak értelmezése ekkor közvetlenül összekapcsolódik a német nemzeti identitás meghatározásának kísérletével (HEIDEGGER 1980). Heidegger meggyőződése szerint saját filozófiai gondolkodását szorosan a görög filozófiai gondolkodáshoz viszonyítva kell megfogalmaznia: saját gondolkodása ugyanis, úgymond, hasonlóképp a világban-lét történetileg új módjának kezdetén áll. A görög–német párhuzam itt egyértelműen kritikai viszonyulást jelent: a saját gondolkodás „németiségének” hangsúlyozását és a – mindeddig Európa történetét meghatározó – görög gondolkodástól való eloldását követeli meg. A heideggeri német gondolkodásnak tehát föl kell tehát tennie a görög gondolkodás eredeti kérdéseit, ám a görög gondolkodás – „metafizikai” és „logikai” – válaszaitól eltérő válaszokat kell találnia rájuk.

A nemzetiszocialista szerepvállalás ellehetetlenülése és a „német-nemzeti” Hölderlin-értelmezés föladása után a korai „nemzeti filozófiai” koncepció egyetlen összetevője marad meg: a görög–német gondolkodás párhuzamának tétele. A gondolkodó még utolsó megnyilvánulásainak egyikében, a híres Spiegel-interjúban is „a német nyelv és a görögök nyelve és gondolkodása közötti különös belső rokonságról” beszél (HEIDEGGER 2000, 679). A görögök meghatározta európai hagyomány átgondolására – illetve a

modern technikai világtól való visszafordulás előkészítésére – ilyenformán egyedül a német gondolkodás lehet képes. Ebben a rudimentális formában tehát a kései Heidegger gondolkodását is befolyásolja valamiféle német küldetés tudatán alapuló „nemzeti filozófia” elképzelése.

*

A fölsvillantott példák azt mutatják: a magyar filozófiától eltérően a német filozófiában nem látszik kirajzolódni a „nemzeti filozófia” valamilyen sajátos, zárt és összefüggő hagyománya. A német filozófia egésze – ellentétben Barry Smith fölfogásával – nem fogható föl tehát valamiféle „nemzeti”, a német nemzetállam megteremtésében szerepet játszó és a német nemzet tudat állandó összetevőjét képező bölcséletként (SMITH 2000, 16–18). Ellenkezőleg: a német fejlődésben a nemzet és filozófia találkozásai csak alkalmi jellegűeknek tűnnek. Így, ezeknek a találkozásoknak a sorában képez fontos állomást a nemzetteremtés romantikus programja (Fichte), a világháború teoretikus reflexiója (Wundt), a nemzetiszocializmus bölcséleti megalapozásának kísérlete (Glockner), és a romantikus hagyománytól és a nácizmustól egyaránt befolyásolt „nemzeti filozófia” törekvése (Heidegger).

Irodalom

- ARNOLD, Alfred (1980): *Wilhelm Wundt: Sein philosophisches System*, Berlin: Akademie Verlag.
- BERLIN, Isaiah (2000): Herder and the Enlightenment, in: Isaiah Berlin: *Three Critics of the Enlightenment: Vico, Hamann, Herder* [1997], ed. by Henry Hardy, Princeton–Oxford: Princeton University Press, 168–242.
- BERLIN, Isaiah (2001): The Counter-Enlightenment, in: Isaiah Berlin: *Against the Current: Essays in the History of Ideas* [1979], ed. by Henry Hardy, Princeton–Oxford: Princeton University Press, 1–24.
- DIERSE, U.–RATH, H. (1984): Nation, Nationalismus, Nationalität, in: Joachim Ritter–Karlfried Gründer (Hg.): *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, Band 6. Basel–Stuttgart: Schwabe & Co AG., 406–414.
- ERGANG, Robert Reinhold (1966): *Herder and the Foundations of German Nationalism* [1931], New York: Octagon Books.
- FICHTE, Johann Gottlieb (1997): Reden an die deutsche Nation [1808], in: *Schriften zur angewandten Philosophie: Werke II.*, hg. von Peter Lothar Oesterreich, Frankfurt am Main: Deutscher Klassiker Verlag (Bibliothek Deutscher Klassiker, 142., Bibliothek der Philosophie), 539–788.
- FISCHER, Bernd (1995): *Das Eigene und das Eigentliche: Klopstock, Herder, Fichte, Kleist. Episoden aus der Konstruktionsgeschichte nationaler Intentionalitäten*, Berlin: Erich Schmidt Verlag (Philologische Studien und Quellen, Heft 135.).

- FISCHER, Bernd (2000): Fichte und der andere nationale Weg zur Moderne, in: Vazsonyi (Hg.) (2000), 61–75.
- GIESEN, Bernhard (1993): *Die Intellektuellen und die Nation: Eine deutsche Achsenzeit*, Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag (Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft, 1070.).
- GIESEN, Bernhard–JUNGE, Kay (1991): Vom Patriotismus zum Nationalismus: Zur Evolution der ‚Deutschen Kulturnation‘, in: Bernhard Giesen (Hg.): *Kollektive Identität: Studien zur Entwicklung des kollektiven Bewusstseins in der Neuzeit*, Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag (Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft, 940.), 255–303.
- GELLNER, Ernest (1983): *Nations and Nationalism*, Oxford: Basil Blackwell.
- GLOCKNER, Hermann (1941): *Vom Wesen der deutschen Philosophie*, Stuttgart–Berlin: W. Kohlhammer Verlag (Deutsche Philosophie. Philosophische Gemeinschaftsarbeit deutscher Geisteswissenschaften).
- HAUPT, Heinz-Gerhard–KOCKA, Jürgen (1996): Historischer Vergleich: Methoden, Aufgaben, Probleme. Eine Einleitung, in: Heinz-Gerhard Haupt–Jürgen Kocka (Hg.): *Geschichte und Vergleich: Ansätze und Ergebnisse international vergleichender Geschichtsschreibung*, Frankfurt am Main–New York: Campus Verlag, 9–45.
- HEIDEGGER, Martin (1980): *Hölderlins Hymnen ‚Germanien‘ und ‚Der Rein‘: Freiburger Vorlesung, Wintersemester 1935/35.*, hg. von Susanne Ziegler, Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann (Gesamtausgabe, II. Abteilung: Vorlesungen, 1928–1944. Band 39.).
- HEIDEGGER, Martin (1981): *Erläuterungen zu Hölderlins Dichtung [1951]*, hg. von Friedrich-Wilhelm von Hermann, Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann (Gesamtausgabe, I. Abteilung: Veröffentlichte Schriften, 1901–1976. Band 4.).
- HEIDEGGER, Martin (2000): Spiegel-Gespräch [1966], in: Martin Heidegger: *Reden und andere Zeugnisse eines Lebensweges: 1910–1976.*, hg. von Hermann Heidegger, Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 2000. (Gesamtausgabe, I. Abteilung: Veröffentlichte Schriften, 1901–1976. Band 16.), 652–683.
- HERDER, Johann Gottfried (1891): Auch eine Philosophie der Geschichte zur Bildung der Menschheit [1774], in: *Sämtliche Werke, Band V.*, hg. von Bernhard Suphan, Berlin: Weidmann, 475–594.
- HERMANN, Ulrich (1996): Von der „Staatserziehung“ zur „Nationalbildung“: Nationalerziehung, Menschenbildung und Nationalbildung um 1800 am Beispiel Preussen, in: Hermann (Hg.) (1996), 207–221.
- HERMANN, Ulrich (Hg.) (1996): *Volk – Nation – Vaterland*, Hamburg: Felix Meiner Verlag, (Studien zum achtzehnten Jahrhundert, Band 18.).
- HINZ, Axel (2000): Hermann Glockners Nationalphilosophie: Eine Abhandlung zu philosophischen Erzeugnissen zur Zeit des Nationalsozialismus (Heinrich-Heine-Universität Düsseldorf, Philosophisches Institut, Semesterarbeit zum Proseminar: Nationalsozialistische Philosophen), <http://134.99.128.67/~hinzax/texte/glockner.pdf> 1–22.

- JANKE, Wolfgang (1993): *Vom Bilde des Absoluten: Grundzüge der Phänomenologie Fichtes*, Berlin–New York: Walter de Gruyter.
- KANT, Immanuel (1991): Anthropologie in pragmatischer Hinsicht [1798], in: Immanuel Kant: *Schriften zur Anthropologie, Geschichtsphilosophie, Politik und Pädagogik 2*, hg. von Wilhelm Weischedel, Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag (Werkausgabe, Band XII., Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft, 193.), 399–908.
- KLEINGELD, Pauline (1995): *Fortschritt und Vernunft: Zur Geschichtsphilosophie Kants*, Würzburg: Verlag Königshausen & Neumann (Epistemata: Würzburger Wissenschaftliche Schriften, Reihe Philosophie, Band 165.).
- LAUTH, Reinhard (1992): Der letzte Grund von Fichtes *Reden an die deutsche Nation*, in: Klaus Hammacher–Richard Schottky–Wolfgang H. Schrader (Hg.): *Transzendental-philosophie und Evolutionstheorie*, Amsterdam–Atlanta GA: Editions Rodopi (Fichte-Studien, Band 4.), 197–230.
- LEIBNIZ, Gottfried Wilhelm (1983): *Unvorgreifliche Gedanken, betreffend die Ausübung und Verbesserung der deutschen Sprache: Zwei Aufsätze* [1717], hg. von Uwe Pörksen, Stuttgart: Philipp Reclam jun. (Universal-Bibliothek, Nr. 7987 [2]).
- LESKE, Monika (1990): *Philosophen im „Dritten Reich“: Studie zur Hochschul- und Philosophiebetrieb im faschistischen Deutschland*, Berlin: Dietz Verlag.
- MAURER, Michael (1987): Die Geschichtsphilosophie des jungen Herder in ihrem Verhältnis zur Aufklärung, in: Gerhard Sauder (Hg.): *Johann Gottfried Herder (1744–1803.)*, Hamburg: Felix Meiner Verlag (Studien zum achtzehnten Jahrhundert, Band 9.), 141–155.
- MEINECKE, Friedrich (1915): *Weltbürgertum und Nationalstaat: Studien zur Genesis des deutschen Nationalstaates* [1908], München–Berlin: Druck und Verlag von R. Oldenbourg.
- OESTERREICH, Peter Lothar (1990): Philosophie oder Demagogie? Zur rhetorischen Metakritik von Fichtes ‚Reden an die deutsche Nation‘, in: Klaus Hammacher–Richard Schottky–Wolfgang H. Schrader (Hg.): *Kosmopolitismus und Nationalidee*, Amsterdam–Atlanta GA: Editions Rodopi (Fichte-Studien, Band 2.), 74–88.
- PERECZ László (2002): Változatok a magyar filozófiára: A „nemzeti filozófia” toposza a magyar filozófiatörténetben, *Magyar Tudomány*, 9. 1242–1251.
- SCHNEIDERS, Werner (1996): Der Zwingherr zur Freiheit und das deutsche Urvolk: J. G. Fichtes philosophischer und politischer Absolutismus, in: Hermann (Hg.) (1996), 222–243.
- SEEBA, Hinrich C. (2000): „So weit die deutsche Zunge klingt”: The Role of Language in German Identity Formation, in: Vazsonyi (Hg.) (2000), 45–57.
- SIMANOWSKI, Roberto (1998): Die methodischen Grundlagen des Nationalismus am Beispiel Johann Gottfried Herders, in: Joanna Jabłkowska–Małgorzata Półrola (Hg.): *Nationale Identität: Aspekte, Probleme und Kontroversen in der deutschsprachigen Literatur*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 52–65.

- SMITH, Barry (2000): Philosophie, Politik und wissenschaftliche Weltauffassung: Zur Frage der Philosophie in Österreich und Deutschland, in: Rudolf Haller (Hg/Ed.): *Skizzen zur österreichischen Philosophie*, Amsterdam–Atlanta, GA: Editions Rodopi (Grazer Philosophische Studien, Vol. 58/59.), 1–22.
- THOMÄ, Dieter (2003): Heidegger und der Nationalsozialismus: In der Dunkelkammer der Seinsgeschichte, in: Dieter Thomä (Hg.): *Heidegger-Handbuch: Leben–Werk–Wirkung*, Stuttgart–Weimar: Verlag J. B. Metzler, 140–162.
- TRAWNY, Peter (2004): *Heidegger und Hölderlin, oder Der Europäische Morgen*, Würzburg: Verlag Königshausen & Neumann.
- VAZSONYI, Nicholas (Hg.) (2000): *Searching for Common Ground: Diskurse zur Deutschen Identität, 1750–1870.*, Köln–Weimar–Wien: Böhlau Verlag.
- WEHLER, Hans-Ulrich (1996): Nationalismus, Nation und Nationalstaat in Deutschland seit dem ausgehenden 18. Jahrhundert, in: Hermann (Hg) (1996), 269–277.
- WUNDT, Wilhelm (1900): *Völkerpsychologie: Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte. Erster Band: Die Sprache, Erster Theil*, Leipzig: Verlag von Wilhelm Engelmann.
- WUNDT, Wilhelm (1918): *Die Nationen und ihre Philosophie: Ein Kapitel zum Weltkrieg* [1915], Leipzig: Alfred Kröner Verlag.